

УДК 904:737.1(37):94(477.82–25)“13”

ДЕНАРІЇ ЛЮБАРТА-ДМИТРІЯ (1340–1384)

Володимир САВИЦЬКИЙ
Волинський краєзнавчий музей
вул. Шопена, 20, Луцьк, 43021, Україна
e-mail: volkrmus@it.ukrtel.net

На підставі нових нумізматичних даних – знахідок монет із зображенням хреста та лева, а також наукових праць відомих українських та білоруських учених-нумізматів досліджено питання про грошовий обіг та грошову емісію на Волині у другій половині XIV ст. Проаналізовано метричні показники монет, визначено період та місце їх карбування, а також осіб, що проводили емісію.

Ключові слова: монета, денарій, емісія, емітент, нумізматичні дані, нумізмат, метричні показники, проба, монетний двір, карбування, Волинське князівство, Луцьк.

Про можливість існування монетного двору в Луцьку наприкінці XIV ст. вперше зазначив білоруський учений-нумізмат М. Щекатихін у праці “Топографія кладов с литовскими слитками и монетами на территории древнего Литовского государства” (1933–1934). Це питання також розглядали відомі українські та білоруські нумізмати М. Котляр, Р. Шуст, Д. Гулецький, О. Громико та ін. Проте окремі сторінки в історії грошового обігу на Волині в другій половині XIV ст. до цього часу залишалися “білою плямою”. Це, звичайно ж, не давало змоги для більш повного вивчення локального грошового обігу, розвитку економіки, торговельних відносин на Волині у зазначений період. Нові артефакти – знахідки монет, емітентом яких з великою вірогідністю можна назвати волинського князя Любарта-Дмитрія (1340–1384), дають підстави говорити про існування монетної справи на Волині в цей час.

На підставі аналізу метричних показників цих монет та порівняння їх з іншими нумізматичними джерелами (празький гріш, денарій Вітовта) та геральдичних даних спробуємо визначити період та місце їх карбування, а також осіб, що проводили емісію. Розпочнемо з короткої характеристики грошового обігу на землях колишньої Київської Русі, в тому числі й Волині, того часу.

У другій половині XIV ст., після більш ніж двох століть так званого “безмонетного періоду” відновилося карбування монет на Русі. Перші українські монети – галицько-руські грошики – випущені у Львові, приблизно у 1351–1354 рр. Згодом, десь у 1360-х роках відновлено

карбування монет у Києві при князі Володимирі Ольгердовичі¹. Свої монети випускали також Дмитро Новгород-Сіверський, Костянтин і Федір Подільські та інші князі². Крім монет місцевого виробництва, на українському грошовому ринку XIV ст. були чеські, татарські, польські, угорські та інші монети. Дуже ймовірно, що тільки недостатні зусилля в археологічних пошуках на сучасному етапі призводять до того, що монети деяких удільних князівств цього періоду невідомі. Зазначимо, що монети власного виробництва чітко зайняли сегмент розмінної дрібної монети, якої найбільше потребував тогочасний ринок.

У цей час на Волині князував Любарт-Дмитрій – син великого литовського князя Гедиміна. Під час його правління відбувався значний розвиток продуктивних сил, ремесел, культури. Особливого піднесення досяг Луцьк, куди було перенесено столицю Волині після тимчасового загарбання поляками Володимира у 1366 р.: відбулося розширення й забудова міста, розпочалося будівництво мурованого замку³. Як зазначають історичні джерела, Волинське князівство за Любарта лише номінально вважали залежним від Литви. Любарт правив як самостійний володар своєї землі за правами й законами, що склалися у Волинсько-Галицькій державі⁴.

Безперечно, що такий могутній державний діяч міг організувати й виробництво власної монети. Адже монетна справа, як ми вже зазначали, була поширена в інших, сусідніх із Волинню князівствах. Нові нумізматичні дані дають підстави бути впевненим у цьому. Йдеться про випадкові знахідки монет із зображеннями хреста і лева, що траплялися впродовж 2006–2008 рр. у південних та інколи центральних районах Волинської обл., а також у сусідніх районах півдня Рівненщини.

Сьогодні відомо понад 20 екземплярів подібних монет з по-різному скерованими головами лева і його реалістичними іконографічними особливостями. Більшу частину з них опрацьовано нами (фото 14–16). Натомість під час періодичних археологічних досліджень, що велися з кінця XIX ст., або випадкових знахідок серед сотень виявлених монет Володимира Ольгердовича (1363–1394) і Вітовта (1392–1430) не знайдено жодної монети цього типу. Як зазначив білоруський історик-нумізмат Ю. Барейша, концентрація в цьому регіоні (на півдні Волині) монет з виразною іконографічною особливістю наводить на думку про пошук емітента серед

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 63.

² Манеты Беларуси (да 1707 г.). ІЗРОЙ-MAGDUCLIT 2007: даведнік / Склад.: Д. Гулецкі, А. Грамыка, А. Крываручка. – Мінск, 2007. – С. 49–70.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 45–48; Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006. – С. 50; Троневиц П. О. Луцький замок. – Луцьк, 2003. – С. 31–38.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 139–142; Т. 4. – С. 57–63.

колишніх володарів території ареалу знахідок чи суміжних з нею доменів⁵. Тільки одна відома монета (з Сосницького скарбу) походить з-поза меж Волинської землі. Тобто логічно припустити, що цей тип монет карбували на Волині.

Найперша знахідка монети з такими зображеннями виявлена у складі Сосницького скарбу, що знайдений на Чернігівщині у 1911 р.⁶ Досліджував цей скарб другій половині 1960-х років відомий фахівець у галузі нумізматики М. Котляр. Переважну більшість скарбу, у якому була 1021 монета, становили монети київського князя Володимира Ольгердовича (1363–1394), а також кілька польських і татарських монет XIV ст.⁷ На той час ученим не вдалось ідентифікувати монету із зображенням хреста (на реверсі) та крокуючого лева з повернутою назад головою (на аверсі). Маса монети 0,33 г, розміри – 12×11 мм⁸. Було лише висловлено припущення, що це литовська монета XIV ст., подібна до тих, які розглядав відомий російський учений-нумізмат А. Ільїн у праці “Классификация русских удельных монет” в розділі “Неприуроченные русские монеты”⁹.

Пізніше литовські нумізмати як емітента цього типу монет називали Скиргайла, що князував у Києві в 1394–1396 рр.¹⁰ Головною мотивацією для цього послуговували відомості про використання Скиргайлом печатки із символами, подібними до тих, які були зображені на монеті, що розглядаємо, а також карбування ним монет із своїм особистим гербом – левом у період великокнязівського намісництва у Вільні в 1387–1392 рр.¹¹

Ця версія спростована Ю. Барейшею в статті “Аб аtryбуцьи, символы и датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжам”¹². Зокрема, дослідник зазначив, що така версія була прийнята на підставі помилкової інтерпретації і неправильного віділюстрування печатки поплічника і швагра великого князя Ягайли – Войдили, що представляла дві схрещені риски з трикутниками на кінцях¹³.

Отже, реверс волинських монет містить зображення чотирикінцевого рівнораменного хреста в обрамленні крапок, що розміщені по колу, або без

⁵ *Барейша Ю.* Аб аtryбуцьи, символы и датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжам // Банкаускі веснік. – Чэрвень 2007. – С. 50.

⁶ *Котляр Н. Ф.* Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1970. – Т. VIII. – С. 88–100.

⁷ *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – С. 72–73, 86.

⁸ *Котляр Н. Ф.* Клад монет Владимира Ольгердовича. – С. 100, табл. IV, 17.

⁹ Там же. – С. 100.

¹⁰ *Robert J. Douchis, Eugenius Ivanauskas.* Pocket Catalogue of Lithuanian Coins 1386–1938. – Kaunas, 2004. – S. 7–9.

¹¹ Манеты Беларуси (да 1707 г.). – С. 66.

¹² *Барейша Ю.* Аб аtryбуцьи, символы и датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжам. – С. 59–61.

¹³ Там же. – С. 59.

них, на аверсі – крокуючий лев. В одному випадку лев крокує вліво, із повернутою вперед головою, в усіх інших – вправо, а голова повернута назад. Є декілька варіантів з однією-трьома крапками навколо голови лева. Лев був гербом не тільки Львова, а й Галичини¹⁴, на володіння якою Любарт претендував і господарем якої він був з 1340 по 1349 рр.¹⁵ На підтвердження цього права Любарт користувався печаткою із зображенням крокуючого лева¹⁶, що досить близько відповідає сюжету аверса монет, які розглядаємо.

Зображення чотириконечного хреста на гербах Волині відоме ще з початку XIV ст. Зокрема, його зображення є на гербі Галицько-Волинської держави (на волинській частині герба), що на грамоті князя Юрія I Львовича 1313 р.¹⁷ На печатці великого князя Вітовта 1404 р. фігурує чотиридільний щит з основними територіальними гербами, серед яких є і хрест, аналогічний до зображуваного на монетах¹⁸. Поява цього символу на печатці великого князя, очевидно, була наслідком отримання влади Вітовтом над Волинню. Цілком закономірно, що чотириконечний рівнораменний хрест, як волинський геральдичний знак, використовували і в період з 1313 по 1404 рр. та надалі.

На кінець XIV ст. основною грошовою одиницею Центральної і Східної Європи був празький гріш. З 1350-х років у захопленому польським королем Казимиром Львові карбували монети – львівський срібний грош і мідний денарій. Цей срібний грош упродовж тривалого періоду карбування повністю відповідав половині вартості празького гроша¹⁹. Монети, які досліджуємо, безсумнівно, є типовими європейськими денаріями, які повинні становити 1/10 тогочасного грошового еквівалента – празького гроша. З кінця 50-х років XIV ст., під час правління у Чехії короля Карла IV (1346–1378), спостережено зменшення маси празького гроша з 3,58 г (проба срібла – 94 %) до 2,9–3,0 г (проба срібла – 72–78 %). Останні метричні показники втрималися до смерті Карла IV 1378 р., проте за його наступника Вацлава IV відразу було зменшено масу гроша до 2,7–2,9 г, а у 1384 р. – 2,7 г (проба срібла – 68–77 %). Саме цього року помер Дмитрій-Любарт. Проте карбування монети, ймовірно, продовжувалося й при його наступнику – синові Федору.

¹⁴ *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть // *Записки НТШ.* – 2000 – Т. ССXL. Праці Комісії спец. (допоміжних) іст. дисциплін. – С. 255–263.

¹⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 139–142.

¹⁶ *Gutowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich // *Ateneum Wileńskie.* – Wilno, 1930. – *Rocz.* VII. – *Zesz.* 3–4. – S. 705–706.

¹⁷ *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – С. 29.

¹⁸ *Gutowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich. – S. 720.

¹⁹ *Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – Львів, 2007. – С. 93.

З огляду на метричні показники тринадцяти відомих монет (фото 14; 15, 6, 10; 16) підходимо до дуже цікавих припущень: принаймні сім монет – номери 2, 4, 6, 10, 12, 13 і 14 – відповідають за метричними показниками 1/10 гроша 50–70-х років XIV ст., а інші п'ять – кінцю 1370–80-х років (чотири екземпляри представлені тільки фотографіями). Відкритим є питання нетипової монети № 17 (фото 16, 17) – її порівняно більша маса, однак менша проба, та ще й іншостороннє спрямування крокуючого лева – поки що дискусійне питання. Різноманітність штемпелів (не менше дванадцяти) свідчить про досить тривалий час карбування цієї монети.

Така кількість проаналізованого матеріалу дає підстави стверджувати про належність монет, які розглядаємо, саме до 1350–1384 рр. Можливо також припустити продовження карбування волинських денаріїв сином князя Любарта Федором у 1384–1386 рр. в Луцьку, та 1386–1393 рр. у Володимирі, наданому йому після відібрання Ягайлом і Вітовтом Луцька²⁰. У 1386–1392 рр. Луцьке князівство належало до королівського домену Владислава-Ягайла²¹. У нас є міркування, що в цей час функціонування луцького монетного двору не припинилося. На Волині дуже часто трапляються знахідки відомих багатьом історикам і нумізматам монет з зображенням подвійного хреста у щиті на аверсі і польського (“пястовського”) орла на реверсі. Однак це тема окремого дослідження.

У 1392 р. до влади у Великому князівстві Литовському прийшов Олександр I (Вітовт). Відбулося зміцнення й централізація державної влади. Волинське удільне князівство перетворилося на провінцію Великого князівства Литовського. У цей час розпочався новий період монетної справи на землях, що були в складі Великого князівства. Найпоширенішими монетами Вітовта є денарії із зображенням литовського герба “колюмни” на аверсі та вістря списа з хрестом на реверсі. Найбільша кількість цих монет виявлена на Волині й на Вільненщині у складі скарбів або численних поодиноких знахідок²². На думку М. Щекатихіна, М. Котляра та інших українських і білоруських нумізматів, монети типу “спис–колюмни” випускали у Луцьку. Денарії Вітовта за дещо меншої маси (0,3–0,33 г) ніж денарії Любарта (0,3–0,42 г), мали набагато нижчу пробу – близько 40 % срібла. Саме зменшення вмісту срібла у денаріях Вітовта є однією з головних причин такої малої кількості знахідок монет Любарта, адже більш вартісну монету вилучали з обігу для отримання зиску від карбування менш вартісної. Можна стверджувати, що базою для карбування монет у Луцьку послугував вже існуючий при Любартові та його синові Федорові монетний двір.

²⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 162–165.

²¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 41.

²² Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – С. 79; Манеты Беларуси (да 1707 г.). – С. 39.

Отже, нові нумізматичні дані, а саме – знахідки монет із зображенням хреста і лева, дали змогу нам відкрити ще одну сторінку з життя і державної діяльності славетного волинського князя Любарта-Дмитрія і його сина Федора. Початок карбування монет у Луцьку треба віднести до кінця 50–60-х років XIV ст., майже одночасно з початком монетної справи у Львові, Києві, Вільно, Новгород-Сіверському, Смотричі, Смоленську і Полоцьку. Існування власного монетного виробництва свідчить про високий розвиток торгівлі на Волині у другій половині XIV–першій чверті XV ст. та підтверджує високий статус політичної автономії за часів Любарта. Нові артефакти є додатковим джерелом для вивчення історії економіки та грошового обігу не лише Волинського регіону, а й України загалом.

DENARIUS OF LIUBART-DMYTRIY (1340–1384)

Volodymyr SAVYTSKYI

*The Volyn' regional studies museum
20, Shopena str., Lutsk, 43021, Ukraine
e-mail: volkrmus@It.ukrtel.net*

Question of money circulation and money emission in Volyn' region in the second half of XIV-th century is researched on the basis of new numismatic data – findings of coins with images of cross and lion, and scientific works of famous Ukrainian and Byelorussian scientists-numismatists. The metrical indexes of coins are analyzed, period and place of their coinage, and the persons who conducted emission are defined.

Key words: coin, denarius, emission, issuer, numismatic data, numismatist, metrical indexes, test, mint, coinage, Volyn' principedom, Lutsk.

ДЕНАРИИ ЛЮБАРТА-ДМИТРИЯ (1340–1384)

Владимир САВИЦКИЙ

*Волинский краеведческий музей
ул. Шопена, 20, Луцк, 43021, Украина
e-mail: volkrmus@It.ukrtel.net*

На основании новых нумизматических данных – находок монет с изображением креста и льва, а также научных трудов известных украинских и белорусских ученых-нумизматов исследовано вопрос о денежном обращении и денежной эмиссии на Волини во второй половине XIV в. Проанализированы метрические показатели монет, определены период и место их чеканки, а также лица, которые производили эмиссию.

Ключевые слова: монета, денарий, эмиссия, эмитент, нумизмат, метрические показатели, проба, монетный двор, чеканка, Волинское княжество, Луцк.

Стаття надійшла до редколегії 12.06.2009

Прийнята до друку 25.06.2009